

Бех І.Д., доктор психол. наук,
дійсний член НАПН України (академік),
директор Інституту проблем
виховання НАПН України

МІЖВІКОВІ ПЕРЕТВОРЕННЯ І ЦІННІСНІ ГРАДАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ, ЩО ЗРОСТАЄ

Здоровий розум особистості, як відомо, виступає провідною умовою її духовно-морального розвитку. Останній не може відбутися, якщо не ґрунтуватиметься на процесах свідомості й самосвідомості. Тому то, щоб особистість повноцінно вдосконалювалася, вона повинна вміти, перш за все, вправлятися в досить глибоких духовних розмірковуваннях, дотримуватися необхідної логіки у ціннісній сфері.

У цьому плані психологічні дослідження констатують наявність стійкого закономірного зв'язку між рівнем моральної свідомості індивіда, з одного боку, і його віком й інтелектом – з іншого. Означені дослідження започатковані вченим-психологом Ж.П'яже. Він вичленяє у цьому зв'язку сенсомоторну стадію (від народження – до 2-х років), доопераційну стадію (від 2 до 7 років), стадію конкретних операцій (7 – 12 років) і стадію формальних операцій (підлітковий вік). Доопераційній стадії властива символічна, інтуїтивна думка, відсутня логіка і немає причин та наслідків. Означеній стадії відповідає доморальний рівень (за Ж.П'яже), коли дитина керується своїми егоїстичними спонуканими (послухом зі страху можливого покарання, очікуванням і бажанням нагороди). Стадії конкретних операцій відповідає *рівень «морального реалізму»*, на якому вагомим є потреба у схваленні з боку значущих дорослих і сором перед осудженням, конформність.

Стадія формальних операцій пов'язана з *рівнем автономної моралі*, який орієнтований на внутрішню систему принципів. Про їхню стадіальну характеристику йтиметься далі.

Хоча розкрита нами когнітивно-генетична модель вважається універсальною, її все ж недоцільно розглядати ізольовано від загального процесу становлення особистості в онтогенезі. Тим більше коли цей процес є планомірно-формульним. У цьому випадку суттєво змінюються як самі інтелектуальні стадії, так і рівні моральної свідомості зростаючої особистості. Остання набуває більших якісних розвивальних можливостей, оскільки процес її моральної свідомості чітко узгоджується з процесом моральної самосвідомості, підсилюючи один одного.

Розглянемо як на доопераційній стадії (а це діти дошкільного віку) проявляють себе розумові потенції. Часто проголошується судження, що кожна дитина природно обдарована, і цю обставину слід використовувати у її особистісному становленні. Це, на нашу думку, звучить дещо спрощено. Адже, по-перше, лише науково доцільне навчання і виховання пробуджують у дитини хороші природні задатки. Останні за неадекватних дій можуть взагалі зачахнути. По-друге, коли вони наявні, то завдяки лише оптимально-розвивальному освітньому процесу значно поліпшуються. Однак це не виключає того, що не у всіх дітей означені задатки існують. Тут слід брати до уваги те, що є розумне підґрунтя у тому, що за неадекватних впливів найдосконаліша природа стає гіршою, ніж посередня. Таким чином, полегшений педагогічний погляд щодо розумових задатків дитини може привести до значних психологічних ускладнень. Це стосується й задатків почуттєвих – великодушності, мужності, тощо. Тут навіть обдаровані у цьому плані діти за примітивного (якщо не сказати поганого) виховання стають особливо небезпечними. Якраз почуттєво обдаровані особи, спотворені вихованням, можуть скоювати великі злочини, а не особи пересічного рівня. У цілому слабкі натури не бувають причиною ні великих благ, ні великого зла; вони ніколи не здійснять нічого великого ні для окремих індивідів, ні для держави. На жаль, є особи з негативними почуттєвими задатками: мстивістю, агресивністю, злопам'ятливістю, підозрілістю і т.ін. Такий тип небагаточисельний, більшості ж негативні

почуттєві задатки не властиві. На кінець, слід наголосити, що «особистість великих благ» успішно формується, коли сильні вольові задатки (висока рішучість, настійливість) поєднуються з альтруїзмом. Саме у такому поєднанні – запорука успішного становлення зростаючої особистості.

Вчення Ж.П'яже про логіко-операційну сутність людського розуму дозволяє більш точно інтерпретувати когнітивну складову особистісних смислів, які презентують духовно-моральну єдність як відповідну цінність. Адже чим детальніше вичленена послідовність операцій, що складають той чи інший спосіб моральної дії, тим більшою є вірогідність його емоційного охоплення, тобто набуття ним адекватного смислу – значущості.

У цьому зв'язку існує думка, згідно з якою діти пізнають логічні зв'язки між людьми раніше, ніж між предметами. Ця думка все ж потребує уточнення.

Річ у тім, що є логічні зв'язки чисто міжоб'єктні. Їх здебільшого кваліфікують як зв'язки причино-наслідкові. Це стосується матеріальних об'єктів і відповідних дій з ними. Поряд з такими зв'язками є логічні зв'язки об'єктно-об'єктні теж причино-наслідкової сутності, але носіями їх виявляються принаймні два суб'єкти. Вони є вчинками матеріально цільової спрямованості (наприклад, різновиди предметної допомоги). Накінець можливо виокремити зв'язки мотиваційні (суб'єктно-суб'єктні). Ці зв'язки накладаються на об'єктно-об'єктні і виступають як повноцінні вчинки. Мотиваційні зв'язки як ідеальні внутрішні не можуть, таким чином, виникати раніше зв'язків матеріальних (наочних), і в цьому вбачається трудність виховного процесу. Можна сказати й по-іншому: виконавська частина вчинку сповна усвідомлюється зростаючою особистістю в той час як його спонукальна частина залишається невизначеною. Тому їй потрібен відповідного рівня рефлексивний розвиток, щоб позбавитися цієї невизначеності в осмисленості рушійних сил (мотиваторів) конкретного духовно-морального діяння.

Зазначимо, що якраз на основі поліваріативності мотиваторів будуються різновиди моральної філософії, які обирають індивіди. Наведемо такий приклад. Розглянемо наступну ситуацію: ось перед вами лежать гроші, вони не ваші, але ніхто за вами не слідкує – чому б їх не взяти?

Етика добродіяння, з її акцентом на діючу особистість, відповість: тому що ти вище цього, тому що тобі потім з цим жити і т.д.

Етика норморієнтації з її наголосом на дію, говорить: тому що красти не можна, це проти правил.

Етика цілепродуктивності з її настановою на результат пропонує подумати: а якщо всі стануть так чинити, як себе почуватимуть люди, у яких вкрали гроші.

Етика добродіяння у наш час стає досить значущою, і саме на ній вибудовуються різні виховні моделі.

Незважаючи на особливості різновидів моральної філософії, в їхній основі утримується певна цінність як ставлення. Видається доцільним розрізнити чотири види цінності.

- 1) Цінність саму по собі. До неї можна, наприклад, віднести радість чи якісь дрібні задоволення. Такі переживання у подальшому не пов'язуються з будь-якими об'єктами, але вони створюють у особистості стан емоційної піднесеності, і на цьому їхня функція закінчується.
- 2) Цінність заради обмежених наслідків. Вона конкретизується як щедрість, вірність, дружелюбність. Ці переживання позитивно відіб'ються на інших особах, і будуть ними схвально оцінені.
- 3) Виокремлюється й такий вид цінності, до якого відносяться допомога чи лікування хворих, піклування про обездолених тощо. Слід визнати, що подібні діяння обтяжливі; і особистість не стала б ними займатися заради них самих. Однак вони дають певні переваги у формі винагороди, поваги, пошестей.

- 4) Є й вид цінності, яку ми схвалюємо і саму по собі, і заради наслідків державного масштабу. Вони є визначальними у духовній структурі особистості. Наприклад, розсудливість, справедливість, піклування, відповідальність.

Послідовно дамо їм характеристику у відповідних змістових особливостях.

Духовні розмірковування по мірі того, як вони набули вміння вичленяти внутрішні утворення, ділити їх на позитивні й негативні у контексті духовного розвитку особистості, порівнювати з огляду на досягнення суспільно значущого ідеалу, здійснювати узагальнення у межах доброзичливості й злонаміру, ставати на певну позицію перетворюються у мислительну здібність – *розсудливість*. Можна констатувати, що основною функцією розсудливості є наведення певної внутрішньої гармонії, яка полягає у «подоланні самого себе». Річ у тім, що у Я-особистісному міститься як вища, краща, культуроцентрична складова, так і нижча, де панують різного роду психофізіологічні потяги, інстинкти, пристрасті. За умови, коли вища складова приборкує, послабить нижчу, тоді й говорять, що Я-особистісне долає саме себе. Коли ж за недосконалого виховання і соціалізації верх бере нижче (адже його досить багато, а вищого відчутно менше), тоді такий стан кваліфікують «уступкою самому собі». Тож доцільна збалансованість складових Я-особистісного відбувається під впливом розсудливості, яка все більше набуває ознак довільності й стає рішучою розсудливістю. Слід наголосити, що неможливо втамувати раз і назавше нижчі потяги; вони за певних умов можуть давати про себе знати. Тоді особистість, яку бентежать ці потяги наперекір здібності розсудливості, осуджує саму себе і гнівається на цих «порушників спокою». У цьому випадку гнів стає союзником її розуму; і тепер об'єднавшись, вони приборкують актуалізовані потяги. Відмітимо, що останні складають значну частину внутрішнього світу кожної людини. Тож над ними повинен бути

постійний контроль, щоб ці утворення не підсилювались за рахунок так званих тілесних задоволень і не вплинули на ціннісну структуру особистості.

Справедливість є однією з цінностей, яка займає центральне місце не тільки у сучасних виховних системах, а й в історичних. Вона ввійшла як моральний імператив у всі законодавства, які створило людство для свого соціального життя. Такою є суспільна значущість справедливості як неупередженого об'єктивного ставлення до людини, яка заслуговує його лише суспільно важливими справами, і не вдається до загально несхвальних діянь. Останні й будуть показниками несправедливості конкретної особи. Тому об'єктивним є судження, згідно з яким межовим ступенем несправедливості – це вважати себе справедливим, не будучи їм насправді. А так часто буває. Якщо людина буде лиш видавати себе за справедливу, її схвалюватимуть у різних формах. Адже усі вважатимуть, що вона саме така, а чи заради справедливості вона є такою чи заради заохочень – буде незрозуміло. Натомість справедлива особистість – безхитрісна і доброзичлива, яка не бажає, а по-справжньому є доброю, чесною, правдивою, вірною обіцянкам.

Незважаючи на те, що справедлива особистість володіє високими чеснотами, їй буває важко об'єктивно проявити свою справедливість стосовно іншого. Тут дає про себе знати широко прийнята формула справедливості як «віддавати за заслуги». Це ж рівнозначно оцінювати людей за результатами їхньої діяльності чи поведінки. На перший погляд видається, що у цьому твердженні є незаперечна істина як орієнтир для справедливого судження й оцінювання. Однак за згаданої формули справедливості не враховується той факт, що найблагорозумніші рішення можуть давати погані результати. Тут слід брати до уваги так звані неконтрольовані фактори, які можуть звести до мінімуму найенергійніші зусилля. До таких факторів слід віднести як зовнішні негативні умови, так і внутрішні (психологічні), які впливають на якісний бік результату певної дії – практичної чи розумової. Тож справедливе оцінювання повинно не ігнорувати означені фактори. У

більш широкому плані ми повинні прагнути бачити навколо себе справедливий світ і жити у ньому як мету для невідкладної реалізації.

Все ж існує досить поширена думка, що справедливість як цінність значно обтяжлива; і їй можливо віддатися лиш заради нагороди, поваги і слави. Сама ж вона по собі ніби то настільки важка, що її краще уникати. Що ж можна на це відповісти? Жити у високій духовній аурі людині завжди важко, але іншого шляху для неї немає, щоб залишатися справжньою людиною. Тому вона мусить щиро поважати справедливість як таку і справедливих людей.

Піклування за інших є мотивом надання будь-кому допомоги, яка не пов'язана свідомо з власними егоїстичними інтересами. У такому значенні піклування виступає провідною цінністю особистості. Орієнтуючись на цю цінність, люди не вимагаючи нічого собі у відповідь, показують дорогу, здають кров, вносять грошові пожертвування, тратять час тощо. Це є свідченням того, що у людини природно закладений задаток небайдужого ставлення до інших, яке втілюється у вчинках різноманітного безкорисливого піклування. Звичайно це не означає, що у неї відсутня взагалі схильність до байдужості; вона часто дає про себе знати у черствості і невідгукливості стосовно один одного. Про таку людину говорять: «У неї холодне серце». Тож тут діє закономірність, згідно з якою все добре, що закладено в людині, слід постійно підтримувати, спрямовано виховувати.

Щоб зрозуміти природу піклувального вчинку, слід з'ясувати умови, за яких людина здійснює подібні діяння. Ці умови можуть бути зовнішніми і внутрішніми; вони кваліфікуються як нагороди. Так, якщо людина, щоб одержати визнання, підняти свій міжособистісний статус, пропонує скористатися її послугами. Ми даємо, щоб одержати. Вигоди від надання допомоги можуть приносити внутрішню самонагороду, піднімати власну гідність й упевненість в собі, захищати власне Я.

Зауважимо, що розкрити сутність дійсного піклування як повністю безумовно безкорисливого духовно-морального діяння досить нелегко. Деякі

вчені стверджують, що на наше прагнення надати допомогу впливають як егоїстичні, так безкорисливі спонуки. Засмучені чимось, ми прагнемо полегшити наші страждання, або ухиляючись від неприємних ситуацій, або ж надаючи допомогу, а у тих випадках коли ми відчуваємо прихильність до чогось, ми також переживаємо співчуття. Люблячі батьки страждають, коли страждають їхні діти, і відчують радість разом з ними. Коли ми переживаєм співчуття, ми звертаємо свою увагу не стільки на власний душевний дискомфорт, скільки на страждання інших. Дійсне співчуття і співстраждання мотивують нас допомагати іншій людині у її власних інтересах. Така емпатія виникає природним шляхом і є джерелом дійсного піклування за інших.

У цілому чисте піклування за інших може існувати виключно у наступних випадках.

- Емпатія викликає надання допомоги лише тоді, коли люди вважають, що інші одержать необхідну їм допомогу.
- Люди, у яких зросла емпатія, нададуть допомогу навіть тоді, коли впевнені, що ніхто не знає про їхню допомогу.
- Відчуюючи, що емпатія викликає піклування, люди інколи прагнуть уникати ситуацій, які викликають емпатію, щоб була можливість ухилитись від надмірного включення в них.

За інших рівних умов люди повинні надавати допомогу тим, хто в ній відчуває потребу, безвідносно до можливої вигоди, якщо вони дотримуються сформованих духовних цінностей, зокрема соціального обов'язку. Останній змушує нас надавати допомогу тим, хто її потребує, навіть якщо вони не в змозі відповісти тим же, причому на протязі всього часу, доки це їм необхідно.

Відповідальність як вища цінність – це свідомо прийнятий особистістю обов'язок (обіцянка), що безумовно виконується. Вона передбачає активність суб'єкта, незалежно від того, нав'язана йому відповідальність ззовні чи прийнята на себе добровільно. Розрізняють моральну відповідальність, за

якої ті чи інші етичні норми, правила реалізуються у відповідних вчинках й у різних життєвих ситуаціях. Відповідальність повинна виступати основним завданням виховання, коли суб'єкт відповідальний за свої моральні діяння, перш за все, перед самим собою. За такої функції відповідальність виступає засобом внутрішнього контролю (самоконтролю) і внутрішньої регуляції поведінки, діяльності і спілкування.

Організуючим початком відповідальної поведінки особистості виступає довільність. За її допомоги здійснюється вибір як надання свідомої переваги певній лінії поведінки. Вибір же відбувається за наявності по крайній мірі однієї, а то й декількох альтернатив. Тож особистість несе відповідальність не тільки за вибране, але й за відхилене, нереалізоване нею. Тому будь-який вибір для особистості є проблемою вибору свого «Я», а це проблема «бути чи не бути». Відповідно, і відповідальність, прийнята нею, різна. «Бути» означає бути особистістю, відстоювати свої життєві позиції і нести за них відповідальність.

При визначенні ступеню відповідальності особистості слід, перш за все, в'яснити, якою мірою людина добровільно, свідомо прийняла рішення і діяла у відповідності з ним. Чим більший ступінь самовизначення особистості, тим більший ступінь її відповідальності.

У виховному плані важливо, окрім загально теоретичного уявлення про відповідальність, розкрити як науково розуміються рушійні сили її розвитку, принаймні на початкових стадіях онтогенезу особистості.

Нині найбільш відомою є «концепція атрибуції відповідальності» Хайдера. В її основу він поклав положення Ж.П'яже про стадії «морального реалізму» (7-9 років) і «автономної моралі» (9-12 років).

На першій стадії морального реалізму дитина відчуває необхідність виконання правил, тому що вони сприймаються як незмінне. «Моральний реаліст» вважає, що винуватець повинен бути неодмінно покараний. Ступінь же покарання мусить бути строго співрозмірною з ступенем нанесеного збитку. Це – так зване спокутувальне покарання у відповідності з каральною

справедливістю. Ці діти визначають моральний проступок, виходячи з того, що є забороненим чи каральним. Моральні реалісти взагалі вважають справедливими і правильними будь-які заохочення і покарання, які призначені старшими.

Проблема рівного розподілу нагород і покарань їх поки не хвилює. Як самі правила, так і покарання повністю дані дитині ззовні, «зверху», а тому вони абсолютні і непохитні. Відповідно, обов'язок визначається як послух дорослим («збрехати дорослому гірше, ніж ровеснику»). Проступок тому оцінюється по букві, але не по духу правил. Суб'єктивні моменти і реальні обставини, які викликали проступок, ігноруються, а оцінювання відбувається лише за зовнішніми, об'єктивними наслідками.

Моральні реалісти схвалюють покарання, які накладаються авторитетом. Теж саме спостерігається й стосовно схвалення нерівного розподілу благ чи нагород.

На стадії автономної моралі правила уже не вважаються незмінними. Можливі відступи від них, їх можливо навіть змінювати. У чисту справедливість діти з автономною мораллю не вірять. Каральна справедливість можлива, але не завжди спокутувальна. До 12 років почуття справедливості робиться більш відносним. Вихованець у цьому віці, наприклад, може утриматися і не «давати здачі» дитині, яка заділа його, тоді як у 7-8 років він постарався б «розрахуватися». Дітей з автономною мораллю починає займати дух правил, а не їхня буква. Адже правила вважаються тепер встановленими на основі співпраці, кооперації з ровесниками чи дорослими. Значить, обов'язком віднині виявляються не просто послух зовнішнім правилам, а виправдання взаємних очікувань. Стрижневим моментом морального розвитку, за П'яже, виступає скрізь перехід дитини від егоцентричної, реалістичної перспективи, у якій вона сама виступає центром усього світу, до релятивістської, де дитина здатна включати у свій світ інших людей й ставити їх на своє місце. Розумова незрілість дитини виражається у її «егоцентризмі» (віра у те, що й інші

розглядають певну подію так же, як і вона сама). Одностороння повага до дорослих є синдромом почуття залежного становища, прихильності, захоплення і страху. Усе це породжує відчуття обов'язковості виконувати будь-які вказівки дорослих. Такою є у загальних рисах теорія морального розвитку дитини Ж.П'яже.

Хайдер, орієнтуючись на П'яже, вичленяє п'ять рівнів атрибуції (тобто кваліфікації, пояснення) відповідальності. Дітям з цією метою пропонувалося вирішити проблему колізійного морального змісту у формі розповіді.

Рівень 1. *Асоціація*. Людина вважається відповідальною за кожний результат, який будь-яким чином пов'язаний з нею. На цьому рівні немає навіть натяку на будь-який аналіз факторів, що призвели до дії. Відповідальність визначається синкретично, і абсолютно ігноруються об'єктивні причино-наслідкові зв'язки. У житейських ситуаціях цей вид проявляється, наприклад, коли комусь дорікають за проступки його товариша, коли дітей осуджують за провини батьків тощо.

Рівень 2. *Причинність*. Про людину судять не згідно з її наміром, а по дійсному результату, який вона вчинила. Для атрибуції відповідальності суб'єкту на цьому рівні достатньо простого факту здійснення ним дії, навіть якщо він не міг передбачити наслідки свого вчинку.

Рівень 3. *Передбачуваність*. На означеному рівні критерієм виступає передбачення результату дії – чи міг суб'єкт передбачити такий результат. При цьому не має значення, був чи не був цей наслідок метою суб'єкта дії. Відповідальність приписується йому за безпечність, недбалість.

Рівень 4. *Намір*. Критерієм визначення відповідальності на четвертому рівні виступає намір вчинку. Тут майже єдиним агентом події визнається сам суб'єкт як безпосередній носій наміру.

Загальноприйнятим є положення, згідно з яким наміри є спонуками поведінки особистості. Самі ж наміри проходять складний шлях становлення: від імпульсивних, реактивних, неусвідомлених до таких, що просвітлюються думкою людини. У результаті цього вони стають системним утворенням з

пізнавальними і емоційними компонентами. Тепер ми говоримо про їхній синтез як цілісність. Співвідношення ж між цими компонентами може бути різним. Так, достатня усвідомленість когнітивного компоненту може поєднуватися зі слабким емоційним компонентом, що негативно впливає на спонукальну функцію наміру. Остання можлива за силу його емоційної складової. Лише за цієї умови наміри трансформуються у дієві мотиви. При цьому бажано, щоб вони були суспільно значущими.

У такому значенні наміри й задають тенденції морального розвитку особистості. У свою чергу моральний розвиток збагачується в метод виховання репертуару моральних якостей як спонук відповідних вчинків. Тож вся виховна робота педагога має бути зосереджена якраз у цьому плані.

Застереження у цій виховній роботі може зводитися до того, що не слід підміняти центральний мотив якимись іншими, як це часто буває. Тоді й виникає ситуація, коли вихованець діє не за прагненням бути щедрим, а, наприклад, з боязні бути осудженим. Зазначимо, що становлення зростаючої особистості пов'язане не лише з системою духовно-моральних якостей як цінностей, а й з тими ієрархічними залежностями, у які вони вступають. Тож так важливо, щоб вище вичленені нами цінності «самі по собі» і заради «результату» виявлялися безпосередніми представниками Я-духовного особистості. Ефективність же виховного процесу у такому контексті визначатиметься тим, на скільки частка згаданих цінностей буде переважати інші цінності.

Ієрархічна структура ціннісної сфери стосується такої складної проблеми, як проблема стійкості і самих ціннісних утворень, і відповідних вчинків та поведінки у цілому. Встановлено, що духовно-моральна стійкість зростаючої особистості прямо корелює з особливостями її розумового розвитку в онтогенезі.

Рівень 5. *Виправдання*. На останньому рівні суб'єкт вважається лише частково відповідальним за будь-які результати його дії, якщо обставини склались так, що кожний, хто потрапивши на його місце, змушений був би

чинити так само. Тут вступають у силу пом'якшувальні провину обставини; відповідальність за дію розподіляється крайньою мірою з оточенням.

Все ж теоретичною обмеженістю розглянутої концепції атрибуції відповідальності є те, що вона ґрунтується лише на когнітивному світі зростаючої особистості й не бере до уваги її реальну діяльність – гру, навчання, працю. А саме тут виникають умови для співпраці, кооперації як джерела формування відповідальності.

Серед педагогічних теорій відповідальності найбільш розгорнутою вважається концепція «відповідальної залежності» А.Макаренка. Його концепція ґрунтується головним чином на вихованні особистості в колективі і через колектив. Це аж ніяк не означає, що він зводив відповідальність до зовнішнього контролю поведінки особистості за допомогою колективу. Макаренко активно наголошував на вихованні почуття відповідальності, емоційному переживанні особистістю своєї відповідальності. Теорія відповідальності Макаренка була глибоко конкретно-історична тому, що він виводив цілі виховної роботи з закономірностей суспільного розвитку і його перспектив.

Вікові можливості розумового розвитку учнів, як свідчать сучасні дослідження, дещо випереджають зміст інтелектуальних стадій Ж.П'яже, не відмінюючи у той час встановлених ним тенденцій. Це і є дієвим науковим підґрунтям для виховання цілісної гуманістично орієнтованої особистості, здатної ставити високі цілі й успішно досягати їх.